

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA MADANIY QADRIYATLARNI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Yigitaliyeva Shohsanamxon

filologiya fanlar bo'yicha falsafa doktori

G'ulomova Munavvar Mirzamahmud qizi

Qo'qon davlat universiteti,

Ta'lim tarbiya nazariyasi va metodikasi yo'nalishi

1-kurs magistranti

e-mail: pedagog9603@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada boshlang'ich ta'limda madaniy qadriyatlarni shakllantirishning nazariy-metodologik asoslari kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqotda madaniy qadriyat tushunchasi shaxsning ma'naviy-axloqiy kamoloti, milliy o'zlikni anglash, ijtimoiy mas'uliyat, vatanparvarlik, mehr-oqibat, bag'rikenglik va kommunikativ madaniyat bilan uzviy bog'liq pedagogik kategoriya sifatida yoritiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh, psixologik va kognitiv xususiyatlari hisobga olingan holda qadriyat tarbiyasini tashkil etishning aksiologik, madaniyatshunoslik, kompetensiyaviy, faoliyatga yo'naltirilgan va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlari asoslab beriladi. Maqolada suhbat, tushuntirish, ertak va hikoya tahlili, o'yin texnologiyalari, yarim izlanishli topshiriqlar, jamoaviy loyiha, refleksiya va pedagogik diagnostika kabi metodlarning tarbiyaviy imkoniyatlari ochiladi. Natijada boshlang'ich ta'limda madaniy qadriyatlarni shakllantirishni tasodifiy tadbirlar majmui emas, balki maqsad, mazmun, metod, muhit, o'qituvchi shaxsiy namunasi, oila hamkorligi va baholash mezonlarini birlashtiruvchi uzluksiz pedagogik tizim sifatida loyihalash zarurligi ilmiy jihatdan asoslanadi.*

Kalit so'zlar: *boshlang'ich ta'lim, madaniy qadriyat, milliy tarbiya, aksiologik yondashuv, pedagogik texnologiya, interfaol metod, ma'naviy-axloqiy rivojlanish.*

KIRISH

Boshlang'ich ta'lim jamiyatning ma'naviy barqarorligi, madaniy uzviyligi va fuqarolik ongini ta'minlaydigan dastlabki institutsional bosqichlardan biridir. Insonning qadriyatlar tizimi maktabga kelganidan keyin birdan paydo bo'lib qolmaydi; u oilaviy muhit, mahalla hayoti, til, urf-odat, kattalar namunasi kuzatish va kundalik ijtimoiy tajribalar orqali shakllana boshlaydi. Biroq aynan boshlang'ich ta'lim bu tabiiy tajribani ongli, maqsadli va didaktik jihatdan boshqariladigan jarayonga aylantiradi. Shuning uchun madaniy qadriyatlarni shakllantirish masalasi faqat tarbiyaviy tadbirlar yoki bayramlar bilan cheklanadigan yordamchi yo'nalish emas, balki ta'lim mazmuni, dars metodikasi, o'qituvchi nutqi, sinf muhitining axloqiy iqlimi va o'quvchi shaxsini rivojlantirish strategiyasining markaziy qismidir. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni ta'lim sohasidagi munosabatlarni tartibga solish bilan birga, ta'lim oluvchining intellektual, ma'naviy va axloqiy rivojlanishi uchun zarur shart-sharoit yaratish g'oyasini ilgari suradi [1]. PQ-5040-son qarorda esa ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tizimli tashkil etish, jamiyatda sog'lom dunyoqarash va ijtimoiy

faollikni kuchaytirish vazifalari belgilangan [2]. Demak, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida madaniy qadriyatlarni shakllantirish davlat ta’lim siyosati, milliy tarbiya konsepsiyasi va maktab amaliyoti kesishgan nuqtada turgan dolzarb ilmiy-amaliy masaladir.

Mavzuning dolzarbligi bugungi globallashuv, raqamli axborot oqimining tezlashuvi, ommaviy madaniyat ta’sirining kuchayishi va bolalar tafakkuriga turli tasviriy, audio-vizual hamda ijtimoiy tarmoq signallari erta kirib kelishi bilan yanada ortadi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi hali barqaror tanqidiy filtrga ega emas; u eshitganidan ko‘ra ko‘rganiga, o‘qituvchi va ota-onaning real xatti-harakatiga, sinfdagi jamoaviy munosabatlarga tezroq taqlid qiladi. Shu bois qadriyat tarbiyasi deklarativ nasihat emas, balki darsning mazmuniy ssenariysi, har bir topshiriqning ma’naviy yo‘nalishi, o‘quvchi faoliyatining ijtimoiy ma’nosi va baholashdagi adolat orqali amalga oshirilishi kerak. Mazkur maqolaning maqsadi boshlang‘ich ta’limda madaniy qadriyatlarni shakllantirishning nazariy-metodologik asoslarini tahlil qilish, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda samarali pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash hamda dars, tarbiyaviy mashg‘ulot, o‘yin, ertak-hikoya, suhbat va refleksiya asosida ishlaydigan metodik modelni ilmiy jihatdan asoslashdan iborat. Tadqiqotning predmeti sifatida boshlang‘ich ta’lim jarayonida qadriyatga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyat mazmuni, obyekti sifatida esa boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida madaniy ong va axloqiy xulq-atvor elementlarini shakllantirish jarayoni belgilandi.

Mavzuning ilmiy muammosi shundaki, boshlang‘ich ta’lim amaliyotida madaniy qadriyatlar ko‘pincha mazmunan muhim deb e’tirof etiladi, biroq ularni shakllantirishning aniq metodologik zanjiri har doim ham izchil belgilanmaydi. Ayrim hollarda qadriyat tarbiyasi darsdan tashqari tadbirga, ba’zan sinf rahbari soatiga, ba’zan esa dars boshidagi qisqa tarbiyaviy suhbatga yuklab qo‘yiladi. Natijada o‘quvchi uchun qadriyat alohida aytiladigan gap bo‘lib qoladi, ta’limning kundalik faoliyatiga yetarli darajada singmaydi. Ilmiy nuqtayi nazardan esa madaniy qadriyatlar predmetlararo, faoliyatlararo va munosabatlararo xususiyatga ega: ular matnda ham, o‘yinda ham, baholashda ham, o‘qituvchi nutqida ham, sinfdagi kichik kelishmovchilikni hal qilishda ham, jamoaviy topshiriqni bajarishda ham namoyon bo‘ladi. Shu sababli mazkur mavzuni DSc darajasidagi nazariy talqinga olib chiqish uchun qadriyatlarni faqat tarbiyaviy mazmun sifatida emas, balki pedagogik tizimning strukturaviy elementi sifatida ko‘rish zarur. Bu tizimda maqsad o‘quvchida milliy va umuminsoniy qadriyatlar haqidagi bilimni shakllantirish, mazmun xalq madaniyati va zamonaviy ijtimoiy ehtiyojlarni bog‘lash, metod faol o‘zlashtirishni ta’minlash, muhit qadriyatga mos muloqotni yaratish, natija esa o‘quvchining barqaror munosabati va xulqida ifodalanishi bilan belgilanadi. Demak, maqola muammosi boshlang‘ich ta’limda madaniy qadriyatlarni qanday tushuntirishdan ko‘ra kengroq: ularni qanday tizimlashtirish, qanday metodlar orqali ichkilashtirish va qanday mezonlar asosida kuzatish mumkinligini aniqlashdan iborat.

Materiallar va metodlar

Tadqiqot metodologiyasi aksiologik, madaniyatshunoslik, kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlarning o‘zaro integratsiyasiga tayandi. Aksiologik yondashuv madaniy qadriyatlarni ta’lim mazmunining tashqi bezagi emas, balki o‘quvchi shaxsida ma’naviy mezon, tanlov madaniyati va mas’uliyat hissini shakllantiruvchi

asos sifatida talqin qiladi. Madaniyatshunoslik yondashuvi qadriyatlarni xalq og‘zaki ijodi, urf-odatlar, milliy bayramlar, oilaviy munosabatlar, ona tili, san’at va tarixiy xotira bilan bog‘liq yaxlit madaniy maydon sifatida ko‘rishga imkon beradi. Kompetensiyaviy yondashuv esa o‘quvchida faqat qadriyat haqida ma’lumot bo‘lishini emas, balki uni nutqda, munosabatda, hamkorlikda, kundalik qaror qabul qilishda va ijtimoiy vaziyatda qo‘llay olish layoqatini rivojlantirishni talab etadi. Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv qadriyatni passiv eshitish orqali emas, balki o‘yin, ijodiy topshiriq, rolli vaziyat, jamoaviy loyiha va reflektiv suhbat orqali o‘zlashtirishga urg‘u beradi. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv esa har bir bolaning oilaviy tajribasi, nutqiy imkoniyati, hissiy sezgirligi, qiziqishi va ijtimoiy faolligini hisobga olgan holda individual pedagogik ta’sirni tashkil etishni nazarda tutadi [10; 11].

Maqolada nazariy tahlil, qiyosiy-pedagogik tahlil, mazmuniy tahlil, umumlashtirish, pedagogik modellashtirish va reflektiv talqin metodlaridan foydalanildi. Nazariy tahlil orqali qadriyat, madaniyat, tarbiya, ma’naviy rivojlanish va boshlang‘ich ta’lim kategoriyalari o‘rtasidagi munosabatlar ochib berildi. Qiyosiy-pedagogik tahlil an’anaviy tarbiyaviy yondashuvlar bilan zamonaviy interfaol metodlarning imkoniyatlarini solishtirishga xizmat qildi. Mazmuniy tahlilda boshlang‘ich sinf darsliklari, ertak, hikoya, maqol, topishmoq, bayram ssenariysi va sinfdagi kommunikativ vaziyatlarning qadriyat shakllantirishdagi didaktik salohiyati nazariy jihatdan baholandi. Pedagogik modellashtirish natijasida qadriyat tarbiyasini diagnostika, motivatsiya, mazmuniy boyitish, faoliyatga tatbiq etish, refleksiya va baholash bosqichlaridan iborat tizim sifatida ko‘rsatish imkoniyati yaratildi. Tadqiqot materiali sifatida boshlang‘ich ta’lim metodikasi bo‘yicha ilmiy adabiyotlar, O‘zbekiston ta’lim va ma’naviy-ma’rifiy siyosatiga oid normativ hujjatlar, UNESCOning barqaror rivojlanish va global fuqarolik ta’limiga doir metodik tavsiyalari hamda boshlang‘ich sinflarda tarbiyaviy ishlarni tashkil etishga doir pedagogik qarashlar tanlandi [1; 2; 5; 15; 16].

Metodologik asoslarni chuqurlashtirishda qadriyatning ijtimoiy va individual tabiati o‘rtasidagi bog‘liqlik alohida e’tiborga olinadi. Madaniy qadriyat jamiyatda tarixan shakllanadi, ammo u faqat shaxs ongida, hissiyotida va xulqida qayta yashaganda real tarbiyaviy kuchga ega bo‘ladi. Shu bois boshlang‘ich ta’limda qadriyatlar tashqi me’yor sifatida berilib, bola uni majburan qabul qilishi kutilmasligi kerak; aksincha, pedagogik jarayon bola uchun qadriyatning shaxsiy ma’nosini ochishi lozim. Masalan, “Vatan” tushunchasi katta tarixiy-huquqiy kategoriya bo‘lsa-da, boshlang‘ich sinf o‘quvchisi uchun u avval uy, maktab, mahalla, sinfdoshlar, bayroq, ona tili, tabiat va oilaviy xotira orqali konkretlashadi. “Hurmat” tushunchasi ham umumiy axloqiy qoida sifatida emas, salomlashish, navbat kutish, sinfdosh fikrini tinglash, kitobni ehtiyot qilish, ustozga minnatdorlik bildirish kabi mayda, ammo tarbiyaviy jihatdan kuchli vaziyatlar orqali shakllanadi. Metodologiya shu konkretlashuv mexanizmini hisobga olmasa, qadriyat mavhum, balandparvoz va boladan uzoq bo‘lib qoladi. Shuning uchun tadqiqotda qadriyatlarni yoshga mos konkretlashtirish, badiiy-obrazli vositalar orqali emotsional qabul qildirish, ijtimoiy vaziyatlarda amaliy qo‘llatish va refleksiya orqali ongli xulosaga olib kelish metodologik prinsip sifatida belgilanadi. Ushbu prinsiplar boshlang‘ich sinfda qadriyat tarbiyasining ilmiyligini ta’minlaydi, chunki ular bolaning psixologik rivojlanishi, didaktik imkoniyati va ijtimoiy tajribasini birgalikda hisobga oladi.

Natijalar

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich ta’limda madaniy qadriyatlarni shakllantirish mazmunan to‘rt asosiy komponentdan iborat murakkab pedagogik jarayondir. Birinchi komponent — kognitiv komponent bo‘lib, u o‘quvchining madaniyat, qadriyat, urf-odat, odob, hurmat, vatan, oila, tabiat, mehnat, do‘stlik kabi tushunchalarni yoshiga mos darajada anglashini bildiradi. Ikkinchi komponent — emotsional-qadriyatli komponent bo‘lib, u bolaning ezgulik, mehr, hamdardlik, g‘urur, minnatdorlik, adolat va mas’uliyatni his etishi bilan bog‘liq. Uchinchi komponent — xulq-atvor komponenti bo‘lib, o‘quvchining sinfdoshiga yordam berishi, kattalarga hurmat ko‘rsatishi, jamoaviy qoidaga amal qilishi, maktab mulkini asrashi, o‘z fikrini odob bilan ifodalashi kabi amaliy ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. To‘rtinchi komponent — kommunikativ-madaniy komponent bo‘lib, u o‘quvchining nutq madaniyati, tinglash odobi, muloqotda bag‘rikenglik, bahs-munozarada dalil bilan gapirish va o‘zgalarning fikriga hurmat bilan qarash layoqatini qamrab oladi. Ushbu komponentlar bir-biridan ajratilgan holda emas, balki o‘zaro bog‘langan tizim sifatida rivojlansa, qadriyat tarbiyasi real natija beradi. Masalan, bola “hurmat” so‘zining ma’nosini bilishi mumkin, lekin u navbat kutishda sabrli bo‘lmasa, suhbatdoshini bo‘laversa, sinfdoshining fikrini mazax qilsa, kognitiv bilim xulqiy qadriyatga aylanmagan bo‘ladi. Demak, boshlang‘ich ta’limda asosiy metodik vazifa tushunchani hissiyotga, hissiyotni ichki munosabatga, munosabatni esa barqaror xatti-harakatga aylantirishdan iboratdir.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining psixologik xususiyatlari qadriyat tarbiyasini tashkil etishda hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qiladi. Bu yoshdagi bolalar hissiyotga boy, obrazli tafakkurga moyil, taqlidchan, o‘yinga qiziqqan va ijobiy rag‘batga sezgir bo‘ladi. Ular abstrakt axloqiy kategoriyalarni uzun nazariy izoh orqali emas, balki aniq voqea, qahramon xatti-harakati, darsdagi rol va vaziyat, o‘yin qoidasi, ko‘rgazmali tasvir, qisqa hikoya yoki amaliy topshiriq orqali tezroq qabul qiladi. Shuning uchun madaniy qadriyatlarni “yaxshi bo‘ling”, “hurmat qiling”, “odobli bo‘ling” kabi umumiy shiorlar orqali emas, balki vaziyatli pedagogika orqali singdirish samaraliroqdir. Masalan, ertakdagi qahramonning yolg‘on gapirishi qanday oqibatga olib kelgani, do‘stiga yordam bergan bolaning sinfdan qanday hurmat qozongani, Navro‘z bayramida hasharga qatnashish jamoaviy mehr-oqibatni qanday kuchaytirishi kabi misollar o‘quvchining hissiy tajribasiga yaqin. Vygotskiy ta’kidlaganidek, bolaning rivojlanishi ijtimoiy muhit va kattalar bilan hamkorlikda yuz beradi [13]; demak, o‘qituvchi qadriyatning “tushuntiruvchisi”gina emas, balki bola yaqin rivojlanish zonasini ma’naviy jihatdan kengaytiruvchi faol tashkilotchidir. Brunerning madaniyat va ta’lim haqidagi qarashlari ham maktabni bilim uzatish maskani emas, balki madaniy ma’no yaratish maydoni sifatida ko‘rishga undaydi [14].

Madaniy qadriyatlarni shakllantirishda samarali pedagogik shart-sharoitlar bir necha yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Birinchi shart — ta’lim mazmunining qadriyatga yo‘naltirilganligi. Darslikdagi matn, rasm, savol, mashq va ijodiy topshiriq o‘quvchida ma’lum bir axloqiy xulosa chiqarishga, milliy madaniyatga hurmat uyg‘otishga yoki ijtimoiy mas’uliyatni his qilishga xizmat qilishi kerak. Ikkinchi shart — o‘qituvchining shaxsiy namunasi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi uchun o‘qituvchi faqat bilim manbai emas, balki odob, nutq, kiyinish, muloqot, adolat, sabr va mehr mezonidir. Agar o‘qituvchi o‘zi madaniy

muloqot qilmasa, o‘quvchilardan muloqot madaniyatini talab qilish tarbiyaviy kuchini yo‘qotadi. Uchinchi shart — interfaol metodlardan foydalanish. Suhbat, klaster, “aqliy hujum”, rolli o‘yin, kichik guruhda ishlash, dramatizatsiya, “mening tanlovim”, “qahramon xatti-harakatini bahola”, “yaxshi-yomon oqibatlar jadvali” kabi usullar bola fikrini faollashtiradi. To‘rtinchi shart — oila va mahalla bilan hamkorlik. Qadriyat maktabda aytilib, uyda inkor etilsa yoki aksincha, maktabdagi muhit bolaga oilada berilgan tarbiya bilan mos kelmasa, pedagogik natija sustlashadi. Beshinchi shart — baholashning tarbiyaviy yo‘nalganligi; faqat to‘g‘ri javob emas, balki hamkorlik, odobli munosabat, mas’uliyat, tashabbus va refleksiya ham e’tirof etilishi zarur.

Tadqiqot natijasida boshlang‘ich ta’limda madaniy qadriyatlarni shakllantirishning bosqichma-bosqich metodik modeli taklif etiladi. Birinchi bosqich — diagnostik bosqich bo‘lib, unda o‘quvchilarning mavjud qadriyat tasavvurlari, nutqiy odobi, jamoaviy munosabati, oilaviy tajribasi va ijtimoiy faollik darajasi kuzatiladi. Bu bosqichda anketa yoki murakkab testlardan ko‘ra suhbat, kuzatuv, rasm asosida hikoya tuzdirish, “men uchun qadrlı narsalar” mavzusidagi kichik ijodiy topshiriqlar samarali. Ikkinchi bosqich — motivatsion bosqich; o‘qituvchi o‘quvchida qadriyatga ehtiyoj uyg‘otadi, ya’ni qadriyatni majburiy qoida emas, hayotiy zarurat sifatida his qildiradi. Uchinchi bosqich — mazmuniy bosqich; unda darslar, hikoya, ertak, maqol, bayram, tarixiy shaxslar hayoti, oilaviy qadriyatlar va tabiatni asrash kabi mavzular orqali bilim beriladi. To‘rtinchi bosqich — faoliyat bosqichi; o‘quvchi qadriyatni amalda bajaradi: guruhda ishlaydi, sinfdoshini tinglaydi, kichik sahna ko‘rinishida ishtirok etadi, maktab kutubxonasiga sayohat qiladi, sinf burchagini bezaydi yoki mahalla tarixi haqida mini-loyiha tayyorlaydi. Beshinchi bosqich — reflektiv-baholash bosqichi; bunda bola “men nimani o‘rgandim?”, “bugun qaysi xatti-harakatim qadriyatga mos bo‘ldi?”, “keyingi safar nimani yaxshilayman?” kabi savollar orqali o‘z faoliyatini anglaydi. Modelning ustunligi shundaki, u qadriyat tarbiyasini bir martalik tadbirdan kundalik pedagogik jarayonga aylantiradi.

O‘qituvchining qadriyat shakllantirishdagi roli natijalar blokida alohida ajratilishi zarur, chunki boshlang‘ich sinfda pedagog shaxsining tarbiyaviy ta’siri metodning o‘zidan ham kuchli bo‘lishi mumkin. Bola uchun o‘qituvchining ovozi, kayfiyati, adolatli yoki adolatsiz baholashi, sabr bilan tushuntirishi, xatoga qanday munosabatda bo‘lishi, sinfdagi zaifroq o‘quvchini qo‘llab-quvvatlashi bevosita qadriyat darsidir. O‘qituvchi darsda hurmat haqida gapirib, tanaffusda o‘quvchining savoliga qo‘pol javob bersa, bola og‘zaki mazmundan ko‘ra real xatti-harakatni ko‘proq o‘zlashtiradi. Shu ma’noda boshlang‘ich sinf pedagogi “qadriyat translyatori” emas, balki “qadriyat tashuvchisi” bo‘lishi kerak. Uning shaxsiy namunasi uch darajada namoyon bo‘ladi: birinchisi — nutqiy daraja, ya’ni so‘z tanlash, murojaat, minnatdorlik, tanbeh va rag‘bat madaniyati; ikkinchisi — ijtimoiy daraja, ya’ni sinfda adolat, tenglik, hamkorlik va ishonch muhitini yaratish; uchinchisi — metodik daraja, ya’ni har bir darsda o‘quvchini faol, fikrlovchi va mas’uliyatli subyekt sifatida ko‘rish. O‘qituvchining qadriyatli pozitsiyasi o‘quvchilarda “men ham shunday qilishim kerak” degan ichki modelni yuzaga keltiradi. Bu model buyruqdan kuchliroq, chunki u bolaga nazoratdan qo‘rqqani uchun emas, balki ijobiy namuna bilan identifikatsiya qilgani uchun to‘g‘ri xulqni tanlash imkonini beradi.

O‘yin texnologiyalari va yarim izlanishli topshiriqlarning natijaviy imkoniyati shundaki, ular madaniy qadriyatlarni bolaga tayyor xulosa sifatida bermaydi, balki uni izlash, sinash, muhokama qilish va o‘z tajribasi bilan bog‘lashga undaydi. Boshlang‘ich sinfda “qadriyatli tanlov” o‘yinlari, rolli sahnalar, kichik muammoli vaziyatlar, “qahramonga maslahat ber”, “ikki yo‘lning oqibati”, “sinfdoshimga yordam rejasi”, “mehr sandig‘i”, “odobli so‘zlar zanjiri” kabi mashqlar bola tafakkurini ham, hissiyotini ham, xulqini ham faollashtiradi. Yarim izlanishli yondashuvda o‘qituvchi muammoni to‘liq yechib bermaydi; savol beradi, yo‘nalish ko‘rsatadi, misol keltiradi, lekin yakuniy xulosani o‘quvchining o‘zi chiqaradi. Bu usul qadriyatning ichkilashuviga xizmat qiladi, chunki bola o‘zi kashf qilgan xulosani ko‘proq qadrlaydi. Masalan, “Nega do‘stga bergan va‘dani bajarish kerak?” degan savolga o‘qituvchi tayyor javob aytib qo‘ysa, bola uni eslab qolishi mumkin; lekin kichik hikoya o‘qilib, qahramon va‘dasini bajarmagani uchun do‘sti ranjigani tahlil qilinsa, guruhlar turli yechim taklif qilsa, yakunda bolalar “va‘da — ishonchning asosi” degan xulosaga o‘zlari kelsa, qadriyat hissiy va ijtimoiy tajriba bilan mustahkamlanadi. Shu jihatdan interfaol metodlar shunchaki darsni qiziqarli qilish vositasi emas; ular qadriyatni o‘zlashtirishning psixologik mexanizmidir.

Madaniy qadriyatlarning shakllanganlik darajasini baholash masalasi ham muhim natijaviy yo‘nalishdir. An‘anaviy baholash ko‘proq bilimni tekshiradi: o‘quvchi savolga javob berdi yoki bermadi, matnni o‘qidi yoki o‘qimadi, qoidani aytdi yoki aytmadi. Qadriyat tarbiyasida esa baholash faqat bilimni emas, munosabat va xulqni ham kuzatishi kerak. Shu bois baholashning uch mezonni taklif etiladi: kognitiv mezon — o‘quvchi qadriyat mazmunini tushunishi va uni misol bilan izohlashi; emotsional-munosabat mezon — o‘quvchi ijobiy qadriyatga nisbatan qiziqish, hurmat, hamdardlik va g‘urur bildirishi; amaliy-xulqiy mezon — o‘quvchi sinf, oila va maktab hayotida qadriyatga mos harakatlarni bajara olishi. Bu mezonlar ball qo‘yish uchun qattiq testga aylantirilmasligi kerak; ular o‘qituvchining kuzatuvi, o‘quvchi portfeli, kichik reflektiv yozuvlar, guruh faoliyati, rolli o‘yin natijasi va kundalik muloqot tahlili orqali aniqlanadi. Masalan, “mehr-oqibat” qadriyatini o‘rgangan o‘quvchi uni ta’riflashi, hikoya qahramoniga hamdardlik bildirishi va real vaziyatda sinfdoshiga yordam berishi mumkin. Ana shu uch daraja birlashsa, qadriyat shakllanishi haqida asosli xulosa qilish mumkin bo‘ladi. Bunday baholash pedagogga darsni tuzatish, oila bilan hamkorlikni kuchaytirish va individual tarbiyaviy yo‘l xaritasini belgilash imkonini beradi.

Boshlang‘ich ta’limda qadriyat tarbiyasining mazmuniy xaritasi tuzilganda uni sinflar kesimida izchil murakkablashtirib borish maqsadga muvofiqdir. Birinchi sinfda qadriyatlar, asosan, yaqin ijtimoiy tajriba — salomlashish, tozalikka rioya qilish, kitobni ehtiyot qilish, o‘rtoqqa yordam berish, ota-ona va ustozga hurmat kabi oddiy vaziyatlar orqali beriladi. Ikkinchi sinfda bu tasavvurlar kengayib, mehnat, do‘stlik, tabiatni asrash, mahalla, bayramlar, ona tili, kitobxonlik va odobli muloqot mavzulari bilan boyiydi. Uchinchi sinfda o‘quvchi qahramon xatti-harakatini tahlil qilish, sabab-oqibatni ko‘rish, kichik axloqiy muammoga yechim taklif qilish, guruhda mas’uliyat taqsimlash kabi ko‘nikmalarga ega bo‘la boshlaydi. To‘rtinchi sinfda esa qadriyatlar nisbatan murakkabroq darajada — vatanparvarlik, fuqarolik burchi, tarixiy xotira, milliy meros, bag‘rikenglik, ekologik mas’uliyat va ijtimoiy faollik bilan bog‘lab o‘rganilishi mumkin. Bunday vertikal izchillik bo‘lmasa, har yili bir xil mavzular

takrorlanadi, lekin o‘quvchi rivojlanishida sifat o‘zgarishi yuz bermaydi. Demak, boshlang‘ich ta’limda madaniy qadriyatlarni shakllantirish uchun o‘quv yili, sinf darajasi va yosh psixologiyasiga mos “qadriyatlar rivojlanish trayektoriyasi” ishlab chiqilishi zarur. Bu trayektoriya o‘qituvchiga qaysi qadriyat qachon, qanday matn, qanday faoliyat va qanday baholash vositasi orqali berilishini oldindan ko‘rish imkonini yaratadi.

Qadriyat tarbiyasini tashkil etishda sinf muhitining pedagogik dizayni ham natijaga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Sinf xonasi o‘quvchi uchun oddiy jismoniy joy emas, balki u har kuni o‘zini qanday tutish, kim bilan qanday gaplashish, nimalarni muhim deb bilish, nimalarga e’tibor qaratish kerakligini sezadigan madaniy makondir. Agar sinfda faqat baholar, buyruqlar va intizomiy talablar ko‘rinib tursa, bola maktabni nazorat joyi sifatida qabul qiladi; agar sinfda o‘quvchilarning ijodiy ishlari, yaxshi so‘zlar, milliy qadriyatga oid kichik materiallar, kitob burchagi, guruh qoidalari, sinfning ezgu ishlar kundaligi mavjud bo‘lsa, maktab ma’naviy hamkorlik maydoniga aylanadi. Sinf qoidalari ham o‘quvchi bilan birga ishlab chiqilsa, u majburiy buyruqdan ko‘ra umumiy kelishuv sifatida qabul qilinadi. Masalan, “bir-birimizni bo‘lmaymiz”, “kitobni asraymiz”, “xato qilgan do‘stimizni kulmaymiz”, “yordam so‘rashdan uyalmaymiz”, “salomlashishni unutmaymiz” kabi qoidalar bolaga madaniy xulqni aniq ko‘rsatadi. Bu qoidalar devorga yozilib qo‘yilgani uchun emas, o‘qituvchi ularni har kuni amalda qo‘llagani uchun ishlaydi. Shunday qilib, sinf muhiti qadriyatlarning vizual, kommunikativ va faoliyatli mustahkamlanishini ta’minlaydigan muhim metodik resurs hisoblanadi.

Muhokama

An’anaviy maktab amaliyotida qadriyat tarbiyasi ko‘pincha bayram tadbirlari, sinf soatlari, devoriy gazetalar yoki og‘zaki nasihatlar doirasida olib borilgan. Bunday yondashuvning ijobiy tomoni shundaki, u bolaga milliy urf-odat, bayram va tarixiy xotirani tanitadi; lekin uning cheklangan tomoni qadriyatni darsning real intellektual faoliyati bilan yetarlicha bog‘lamasligidadir. Zamonaviy pedagogika nuqtayi nazaridan qadriyat har bir darsda “ko‘rinmaydigan didaktik ip” sifatida mavjud bo‘lishi kerak: matematika darsida halollik va aniqlik, ona tili darsida nutq madaniyati va milliy tilga hurmat, o‘qish savodxonligida qahramon xulqini baholash, tabiatshunoslikda ekologik mas’uliyat, tasviriy san’atda estetik did, jismoniy tarbiyada jamoaviylik va intizom shakllanadi. Demak, madaniy qadriyatlar alohida mavzuga qamalib qolmasligi, balki predmetlararo integratsiya asosida ta’limning umumiy ruhiga aylanishi zarur. UNESCOning barqaror rivojlanish ta’limi va global fuqarolik ta’limiga oid tavsiyalarida ham ta’lim oluvchining bilim, ko‘nikma, qadriyat va munosabatlari birgalikda rivojlantirilishi ta’kidlanadi [15; 16]. Bu yondashuv milliy qadriyatlarni umuminsoniy tamoyillar bilan zid qo‘ymaydi; aksincha, milliy o‘zlikka tayangan holda ochiq, mas’uliyatli, hamkorlikka tayyor shaxsni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, boshlang‘ich ta’limda madaniy qadriyatlarni shakllantirish jarayonida ayrim metodik xatarlar ham mavjud. Birinchi xatar — formalizm, ya’ni qadriyatlarni faqat shior, she’r yodlatish yoki bayram ssenariysi darajasida qoldirish. Ikkinchi xatar — yosh xususiyatini hisobga olmaslik; murakkab tarixiy, falsafiy yoki siyosiy tushunchalar bolaning hayotiy tajribasiga yaqinlashtirilmasa, u ularni mexanik takrorlaydi, ammo ichki qabul qilmaydi. Uchinchi xatar — baholash mezonlarining noaniqligi; o‘qituvchi “odobli bo‘l”

deydi, lekin odoblilik qaysi vaziyatda qanday ko‘rinishini ko‘rsatmaydi. To‘rtinchi xatar — oila, maktab va ommaviy axborot muhitidagi nomuvofiqlik. Agar bola maktabda mehr-oqibat haqida eshitib, raqamli makonda qo‘pol muloqot va befarqlikni ko‘rsa, unda qadriyatlar bo‘yicha ichki ziddiyat paydo bo‘lishi mumkin. Buning yechimi sifatida o‘qituvchi sinfda ochiq, lekin nazoratli muhokama madaniyatini shakllantirishi, ota-onalar bilan tarbiyaviy hamkorlikni kuchaytirishi, raqamli materiallarni ham qadriyatli mazmun bilan tanlashi va o‘quvchilarga real hayotiy vaziyatlarda to‘g‘ri tanlov qilishni o‘rgatishi zarur. Qisqasi, qadriyat tarbiyasi — bu “qog‘ozdagi chiroyli reja” emas; u sinfning har kungi mikroiklimida sinovdan o‘tadigan nozik, ammo nihoyatda kuchli pedagogik mexanizmdir.

Ilmiy muhokama doirasida shuni ham ta’kidlash kerakki, milliy qadriyatlarni shakllantirish umuminsoniy qadriyatlardan ajratilgan, yopiq va faqat etnografik mazmunga ega jarayon emas. Milliy qadriyatlar — ona tiliga hurmat, ota-onaga ehtirom, mehmondo‘stlik, kattani ulug‘lash, tabiatni asrash, mahalla birdamligi, mehnatga hurmat — umuminsoniy qadriyatlar bilan tabiiy ravishda tutashadi. Mehr-oqibat, adolat, halollik, tinchlik, bag‘rikenglik, inson sha’ni va hamkorlik kabi tamoyillar milliy madaniyatda o‘ziga xos obrazlar, urf-odatlar va til vositalari orqali ifodalanadi. Shuning uchun boshlang‘ich ta’limda qadriyat tarbiyasining strategik vazifasi bolani faqat o‘tmishga bog‘lash emas, balki o‘z ildizlariga tayangan holda zamonaviy jamiyatda mas’uliyatli, ochiq fikrli va madaniyatli shaxs sifatida shakllantirishdir. Agar darsda milliy qadriyatlar faqat “bizniki yaxshi” ruhida berilsa, bu bolada tanqidiy va madaniyatlararo tafakkurni cheklashi mumkin; agar faqat global qadriyatlarga urg‘u berilib, milliy asos zaiflashsa, bola o‘zlik tayanchini yo‘qotadi. To‘g‘ri pedagogik pozitsiya — milliylik va umuminsoniylikni qarama-qarshi emas, bir-birini boyituvchi ikki qutb sifatida talqin qilishdir. Bu yondashuv boshlang‘ich ta’limda sog‘lom vatanparvarlik, madaniy xotira, boshqa xalqlarga hurmat va ijtimoiy hamkorlikni uyg‘un rivojlantiradi.

Amaliy tavsiyalar sifatida boshlang‘ich sinf o‘qituvchilariga har bir dars uchun kichik qadriyat maqsadini belgilash, darslik matnining tarbiyaviy markazini oldindan aniqlash, savollarni faqat mazmunni qayta aytirishga emas, munosabat bildirishga yo‘naltirish, o‘quvchilarni guruhda hamkorlik qildirish va dars oxirida qisqa refleksiya o‘tkazish tavsiya etiladi. Masalan, darsning bilimiy maqsadi “matnni ifodali o‘qish” bo‘lsa, qadriyat maqsadi “qahramonning rostgo‘yligini baholash” bo‘lishi mumkin; darsning ko‘nikma maqsadi “gap tuzish” bo‘lsa, qadriyat maqsadi “odobli murojaat shakllaridan foydalanish” tarzida belgilanadi. Shuningdek, sinfda “qadriyat burchagi”, “yaxshi so‘zlar daftari”, “haftaning ezgu ishi”, “maqol va hayot” kabi kichik, ammo uzluksiz tashabbuslar joriy etilishi mumkin. Ularning maqsadi bolani ortiqcha tadbir bilan charchatish emas, qadriyatni kundalik hayotga tabiiy kiritishdir. Ota-onalar bilan hamkorlikda esa “oilamizdagi yaxshi odat”, “buvimdan eshitgan hikmat”, “mahallamizdagi hurmat belgisi” kabi topshiriqlar bolani oila madaniy xotirasi bilan bog‘laydi. Bunday ishlar to‘g‘ri tashkil etilsa, boshlang‘ich ta’limda madaniy qadriyatlar qog‘ozdagi mavzu emas, bolaning kundalik tilida, xulqida va munosabatida yashaydigan amaliy tarbiyaviy natijaga aylanadi.

Qadriyatlarni shakllantirishda ota-onalar bilan ishlash alohida tizimga ega bo‘lishi kerak. Amaliyotda ota-onalar yig‘ilishlarida ko‘pincha baho, davomat, tartib-intizom va

tashkiliy masalalar muhokama qilinadi; ma’naviy tarbiya esa umumiy tavsiya darajasida qoladi. Holbuki, boshlang‘ich sinf o‘quvchisi qadriyatlarni eng avvalo oilaviy kundalik munosabatda ko‘radi. Ota-onaning bir-biri bilan muloqoti, farzand savoliga javobi, kitobga munosabati, telefondan foydalanish odati, kattalarga ehtiromi va mehnatga qarashi bolaning maktabdagi tarbiyasi bilan qo‘shilib ketadi. Shu bois o‘qituvchi ota-onalar bilan hamkorlikda kichik, real, bajarilishi oson tarbiyaviy topshiriqlarni yo‘lga qo‘yishi mumkin: oilaviy maqol to‘plash, bobosi yoki buvisidan eshitgan hikmatni yozib kelish, uyda kitob o‘qish uchun o‘n daqiqalik vaqt ajratish, mahalladagi yaxshi odat haqida suhbatlashish, birgalikda tabiatni asrash bo‘yicha kichik ish bajarish. Bunday topshiriqlar ota-onani nazorat qilish uchun emas, balki bola atrofida yagona qadriyatli muhit yaratish uchun kerak. Oila va maktabning tarbiyaviy tili bir-biriga yaqinlashganda, o‘quvchi qadriyatni ikki alohida dunyoda emas, yagona hayotiy me’yor sifatida qabul qiladi.

Boshlang‘ich ta’limda qadriyat tarbiyasining barqarorligi uchun o‘quvchi subyektligini kuchaytirish ham zarur. Qadriyatlar bolaga faqat tashqaridan berilsa, u o‘qituvchi bor joyda amal qilinadigan, nazorat kamayganda esa unutiladigan qoida bo‘lib qolishi mumkin. O‘quvchi qadriyatlarni o‘z fikri, tanlovi va kichik qarorlari orqali qabul qilganda esa ular ichki e’tiqodga yaqinlashadi. Buning uchun darslarda bolalarga tanlovli vaziyatlar berish muhim: “qahramon qanday yo‘l tutishi mumkin edi?”, “ikkita qarordan qaysi biri adolatli?”, “sinfimizda bunday muammo bo‘lsa qanday kelishuv tuzamiz?”, “do‘stimiz xafa bo‘lsa, uni qanday so‘z bilan qo‘llab-quvvatlaymiz?” kabi savollar o‘quvchini axloqiy fikrlashga olib kiradi. Bu yerda o‘qituvchi yakka hukm chiqaruvchi emas, balki fikrlarni madaniy muhokamaga yo‘naltiruvchi moderator vazifasini bajaradi. O‘quvchi o‘z munosabatini aytish, dalil keltirish, boshqani tinglash va yakuniy xulosani qabul qilish jarayonida qadriyatlarni aqliy hamda kommunikativ tajriba sifatida o‘zlashtiradi. Ayniqsa, kichik guruhlarda ishlashda vazifalarni adolatli taqsimlash, yetakchilikni navbat bilan bajarish, sustroq o‘quvchini jalb qilish, umumiy natija uchun javobgarlikni his etish qadriyatlarni real harakatga aylantiradi. Shu jihatdan boshlang‘ich ta’limda madaniy qadriyatlar nazariy tushuncha emas, balki o‘quvchi subyekt sifatida qatnashadigan, har kuni qayta ishlab chiqiladigan ijtimoiy-pedagogik tajribadir.

Xulosa

Boshlang‘ich ta’limda madaniy qadriyatlarni shakllantirish shaxs kamolotining eng erta va eng ta’sirchan bosqichida amalga oshiriladigan strategik pedagogik vazifadir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mazkur jarayon nazariy jihatdan aksiologik, madaniyatshunoslik, kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlar birligiga tayanishi, metodik jihatdan esa suhbat, ertak va hikoya tahlili, o‘yin texnologiyalari, interfaol topshiriqlar, jamoaviy faoliyat, pedagogik refleksiya va oila-maktab hamkorligi orqali tashkil etilishi lozim. Madaniy qadriyatlarni shakllantirishning samaradorligi o‘quvchining bu qadriyatlarni bilishi, his qilishi, nutqida ifodalashi va kundalik xulqida namoyon eta olishi bilan belgilanadi. Shuning uchun boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi qadriyat tarbiyasini darsdan tashqari tadbirlar darajasida emas, balki butun ta’lim jarayonining ichki mazmuni sifatida loyihalashi kerak. Bunday yondashuv milliy o‘zligini angelaydigan, umuminsoniy qadriyatlarni hurmat qiladigan, ijtimoiy mas’uliyatli, muloqot madaniyatiga ega va ma’naviy yetuk avlodni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Yakuniy ilmiy xulosa sifatida aytish mumkinki, boshlang‘ich ta’limda madaniy qadriyatlarni shakllantirish samaradorligi uchta asosiy shartga tayanadi: birinchidan, qadriyatlar mazmuni ilmiy-metodik jihatdan tizimlashtirilishi; ikkinchidan, ular bolaning yosh va psixologik imkoniyatiga mos faoliyatlar orqali ichkilashtirilishi; uchinchidan, maktab, oila va ijtimoiy muhit o‘rtasida tarbiyaviy izchillik ta’minlanishi. Ushbu shartlar bajarilganda qadriyatlar tashqi nasihatdan ichki ehtiyojga, matndagi tushunchadan xulqdagi odatga, bayramdagi shiorlardan kundalik munosabat madaniyatiga aylanadi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, taklif etilgan model boshlang‘ich sinf o‘qituvchilariga darsni rejalashtirishda qadriyat maqsadini aniq belgilash, interfaol metodlarni tarbiyaviy maqsad bilan bog‘lash, o‘quvchilar rivojlanishini kuzatish va ota-onalar bilan maqsadli hamkorlik qilish imkonini beradi. Kelgusidagi tadqiqotlarda ushbu modelni muayyan sinflar, darslik matnlari va eksperimental guruhlar kesimida sinab ko‘rish, qadriyat indikatorlarini empirik baholash hamda raqamli ta’lim muhiti sharoitida milliy qadriyatlarni shakllantirish metodikasini yanada takomillashtirish maqsadga muvofiqdir.

Maqola asosida ishlab chiqilgan ilmiy-metodik qarashlar shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinfda qadriyat tarbiyasini muvaffaqiyatli tashkil etish uchun o‘qituvchi uchta savolga doimiy javob topib borishi kerak: bugungi dars bolaga qaysi qadriyatni sezdiradi, bu qadriyat qaysi faoliyatda amaliy ko‘rinadi va o‘quvchi dars oxirida uni qanday shaxsiy xulosa sifatida ifodalaydi? Ushbu savollar darsni quruq rejadan tirik pedagogik jarayonga aylantiradi. Qadriyat maqsadi aniq bo‘lmasa, dars mazmuni tarbiyaviy imkoniyatini yo‘qotadi; faoliyat bo‘lmasa, qadriyat passiv axborot bo‘lib qoladi; refleksiya bo‘lmasa, o‘quvchi o‘z o‘shini anglamaydi. Demak, darsning har bir bosqichi — kirish motivatsiyasi, asosiy topshiriq, guruh ishlari, savol-javob, mustahkamlash va uyga vazifa — qadriyatlar bilan mantiqiy bog‘langan bo‘lishi lozim. Bu talablarga rioya qilinganda boshlang‘ich ta’lim nafaqat bilim beruvchi, balki bolaning ichki madaniyatini shakllantiruvchi kuchli ijtimoiy institut sifatida namoyon bo‘ladi. Eng muhimi, bunday yondashuv o‘quvchini sun‘iy tarzda “tarbiyalangan” ko‘rsatmaydi; u bolada tabiiy, samimiy, hayotiy va barqaror ma’naviy pozitsiyani shakllantirishga xizmat qiladi.

Shu jihatdan maqolada ilgari surilgan yondashuvning yangiligi madaniy qadriyatlarni boshlang‘ich ta’limda alohida tarbiyaviy mavzu sifatida emas, balki dars mazmuni, metod, muloqot, baholash, sinf muhiti va oila hamkorligini birlashtiruvchi yaxlit pedagogik tizim sifatida talqin qilishidadir. Bu tizimda o‘qituvchi markaziy tashkilotchi, o‘quvchi faol ishtirokchi, matn va o‘yinlar didaktik vosita, oila esa qadriyatlarning hayotiy davomchisi sifatida namoyon bo‘ladi. Kelgusida ushbu tizim asosida sinflar kesimida amaliy dastur, diagnostik karta va metodik qo‘llanma ishlab chiqish boshlang‘ich ta’lim sifati hamda ma’naviy tarbiya samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son. 2020-yil 23-sentabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. PQ-5040-son. 2021-yil 26-mart.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. PF-60-son. 2022-yil 28-yanvar.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston — 2030 strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. PF-158-son. 2023-yil 11-sentabr.
5. Vazirlar Mahkamasining “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. 1059-son. 2019-yil 31-dekabr.
6. Mahmudov N., G‘ulomov A. Ona tili. 2-sinf uchun darslik. Toshkent: Sharq, 2020.
7. Qodirov T. Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015.
8. Yo‘ldoshev J., Azizov O. Ona tili o‘qitish metodikasi. Toshkent: O‘qituvchi, 2021.
9. Hasanboyev J., To‘raqulov X., Haydarov M. Pedagogika nazariyasi va tarixi. Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.
10. Mavlonova R., To‘rayeva O., Xoliqberdiyev K. Pedagogika. Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
11. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: TDPU, 2006.
12. Zimnyaya I.A. Pedagogicheskaya psixologiya. Moskva: Logos, 2004.